

Kulturella perspektiv på *skam*

En inledning

LENA MARANDER-EKLUND är professor i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi, Finland. Hon intresserar sig för berättad folklöre, till exempel vår upplevelse av väder och livet som hemmafru på 1950-talet. Just nu ingår hon i ett projekt, finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland, kallat *Vardagens rum* där vardagen belyses ur olika perspektiv.

LINA METSÄMÄKI är doktorand i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi, Finland. I sitt avhandlingsprojekt undersöker hon normer kring familj och kön i personliga erfarenhetsberättelser om oavsiktliga graviditeter.

i ett västerländskt vardagsliv möter vi skam i många sammanhang. Den norska tv-serien *Skam* blev en stor succé eftersom den sades gestalta ungdomars liv och sätt att uttrycka sig på ett genuint sätt. De potentiellt skamfulla teman som tv-serien aktualiserar handlar bland annat om sexuella övergrepp, homosexualitet, ätstörningar, slut-shaming, psykisk ohälsa och att inte vara tvåsam. Skam är kopplat till tystnad och stigma då det handlar om skam över sjukdom, kanske specifikt psykisk sjukdom eller skam över övergrepp (Jönsson 2010). Katarina Wennströms bok *Flickan och skammen* (2017) handlar om ryktesspridning, sexualitet och skam i relation till kvinnlighet (jfr Johannisson 1995). Karin Alvtogens roman *Skam* (2005) handlar om personer som känner skam på grund av kraftig övervikt och bristen på kärlek. Frasen "Skäms ni inte alls?" uttalades av Finlands relativt nyutnämnda statsminister Sanna Marin i samband med riksdagens interpellation i december 2019. Hon var upprörd över att vissa partier ansåg att de finländska barnen i al-Hol-lägrät inte skulle beredas möjlighet att få komma till Finland. Att uppmana någon att skämmas är en stark tillrättavisning och uppmanar de berörda personerna att följa samhällets regler och normer – i detta fall handlar det om att Finland är en rättsstat och politikerna bör agera därefter. Men uppmaningen att skämmas kan också tolkas i relation till kommunikation av identitet – skammen avbryter identifikationen (jfr Sedgwick 2003).

I detta nummer av *Kulturella Perspektiv* behandlas kulturella perspektiv på *skam*. Vi som tagit initiativ till detta temablock är folklorister vid Åbo Akademi. Att studera emotioner är för oss inget nytt; bland annat har forskare i ämnet folkloristik sammanställt antologin

Känslornas koreografi (2007) då med fokus på känslor främst i samband med forskningsprocessen. I denna introducerande text kommer vi först att försöka klargöra vad vi kan tänkas mena med skam och hur skam kan studeras. Tanken är att vägleda läsaren genom ett ganska snårigt fält av definitioner och perspektiv utan att för den skull leverera klara svar eller pekpinnar kring vilket sätt som är rätt eller fel. Vi går också in på skammen som tema där vi dels kort gör några nedslag i det som gjorts tidigare kring skam och dels belyser hur författarna i just detta nummer tar sig an skammen.

KÄNSLA, EMOTION, AFFEKT

Vad känslor egentligen är och vilken roll de har är en fråga som engagerat forskarvärlden de senaste årtiondena. Den affektiva vändningen som kan sägas ha skett under 1990-talet, handlade till stor del om att röra sig bort från ett lingvistiskt och socialkonstruktivistiskt synsätt mot ett mer ny-materialistiskt, posthumant och processinriktat perspektiv (Wetherell 2012). Den affektiva vändningen, som på intet sätt är samstämmig, kan sägas vara både en utveckling av socialkonstruktivismen och en kritik emot densamma (Koivunen 2010:9).

Begreppen känsla, emotion och affekt har ibland skilts åt och används på olika sätt av olika forskare. Affekt har vanligtvis ansetts stå för den biologiska och fysiologiska aspekten, medan emotioner har setts som det sociala och kulturella uttrycket. Känslor (feelings) har setts som den personliga upplevelsen av affekter eller emotioner (Shouse 2005). Kulturvetare har traditionellt fokuserat på det som enligt denna uppdelning skulle kallas för emotioner, men begreppet känsla används

ofta synonymt med emotioner eller för att betona att emotioner också är personliga upplevelser som känns och finns i kroppen (jfr Brännström Öhman et al. 2011). Ett undantag kan sägas vara antologin *Sensitive objects* (2016) där forskarna utgår från det som traditionellt har kallats affekt.

Distinktionen mellan affekt och emotion har ifrågasatts (Wetherell 2015), och till exempel Sara Ahmed betonar istället användbarheten hos begreppen. Hon säger i en konversation med Sigrid Schmitz:

I think you can separate affect and emotion, you even can have a rationale for doing that, but it needs to be understood as a method allowing you to do certain things and not as corresponding to a natural distinction that exists in the world (Schmitz & Ahmed 2014:98).

Huruvida skam är en känsla, affekt eller emotion eller om det går att ens skilja dem åt beror alltså på vilket perspektiv man har. Ahmed fokuserar i sin bok *The Cultural Politics of Emotion* (2004) på vad känslor gör snarare än vad de är. Hon kritiserar modellen där känslor ses som psykologiska tillstånd; att en aktör har känslor, de är hens och hen uttrycker dem till exempel genom att skratta, gråta eller sucka. Genom att en person uttrycker sina känslor reagerar du på dem och de har blivit dina. Känslor är, enligt Ahmed, således varken något som "jag" eller "vi" har, utan är något som skapas i mötet med ett objekt och skapar en yta och gränser som tillåter alla slag av objekt att ges kontur. Känslor tar sig uttryck som effekter av cirkulation men har också fäste och anknytning. Våra känslor om ett objekt är skapade med utgångspunkt i kulturella föreställningar (Ahmed 2004).

*

SKAM

Vad är då karaktäristiskt för skam som känsla? Skammen beskrivs ofta som ett omdöme om det egna jaget som orsakar en smärtsam känsla baserat på tanken av att andra ser ofördelaktigt på en (Ahmed 2004:103; Dolezal 2017). Skam relateras till andras blickar. Man skäms för att "alla" ser och är rädd för att andra skrattar åt en (Oinas 2011). Skammen är på detta vis en social känsla, man skäms inför en äkta eller imaginär "annan" (Bartky 1990:85–86). De gånger individen inte bryr sig om andras blickar, trots att omgivningen anser att hen borde göra det, kan man tala om skamlöshet.

I vissa fall jämförs skam med skuld, där skammen sägs handla om vem man är, medan skulden handlar om vad man gjort (Bartky 1990:87). Skammen kan på detta vis kopplas ihop med den egna identiteten. Skammen klibbar fast, den är inlärdd och den går i arv, den är universell och är kontextbunden; samhällets känsleregler är socialt och kulturellt betingade (Ljunggren 2017). Samtidigt som skammen finns överallt är den svår att studera – den glider undan, uttrycks sällan direkt och kan vara nedtystad.

Skammen är ofta kroppslig, i dubbel bemärkelse. Man skäms över sin kropp eftersom den avviker från normen eller är svår att kontrollera. Samtidigt är också skammen en känsla som både kan synas på kroppen i form av en rodnad på kinderna, beroende på färgen på huden (Ahmed 2004:104, jfr Probyn 2005) samt kännas i kroppen. Luna Dolezal menar att skammen inte enbart handlar om en smärtsam medvetenhet om sina egna brister, utan att den bottenar i en kroppslig sårbarhet och att skam drivs av människans behov av att känna sig delaktigt (Dolezal 2017). Skam-

men kan också vara rumslig genom att den kan få oss att undvika vissa platser/rum såsom fallet är i samband med kraftigt övervikt (Nilsson 2011).

Skammen är många gånger väldigt starkt sammankopplad till kvinnlighet och föreställningen om att den kvinnliga kroppen är mer skamlig än den manliga kroppen (Oinas 2011). Den feministiska teoretikern Sandra Bartky lyfter fram att skammen kan ha olika innebörd för män och kvinnor. Kvinnor känner inte bara skam oftare, utan den har också en annan verkan beroende på position (Bartky 1990:84). Vi skulle kunna tillägga att denna position inte enbart behöver handla om kön, utan kan likaväl handla om andra maktordningar såsom klass, sexualitet eller ålder (jfr los Reyes & Mulinari 2005).

Skam är ett tema som kan sammanlänkas med makt, våld och hierarkier, och har också rönt ett visst intresse som en politisk känsla. Detta kan exempelvis ses i två olika temanummer om "the politics of shame" i tidskrifterna *Hypatia* och *Feminism & Psychology* som utkommit bara de senaste åren. Här utforskas skammens relevans inom feministisk teori och praktik (Fisher 2018) samt skammens produktivitet inom en större politisk kontext (Shefer & Munt 2019).

I antologin *Häpeä vähän!* [Skäms lite!] (Kainulainen & Parente-Čapková 2011) anknyter författarna till två olika typer av skam: positiv och negativ skam. Den positiva skammen innebär att du stannar upp och funderar såsom vi kanske gör gällande flygskam. Den negativa skammen stigmatiserar och förlamar. I båda fallen förekommer skammen i relation till normer och normbrott, och skammen ses ofta som en moralisk känsla (Taylor 1985:76–84, Sartre 2003). Filosofen Elina Aaltola, som studerar skam och kärlek,

menar att skam kan göra gott och vägleda människor till goda gärningar, men att den också kan söndra och driva en till det onda. Skammen, menar hon, går ut på en rädsla för att vi uppfattas som odugliga i andras ögon (Aaltola 2019:32). Att skam kan betyda olika saker beroende på kontexten framgår tydligt. Det framgår också att skam dels är individuellt, dels kollektivt. Etnologen Annick Sjögren presenterar i sin tidiga studie hur skam tar sig olika uttryck i olika kulturella sfärer. I sydländska områden uppfattades skam som en positiv sak som innebär att individen är lyhörd för samhällets förväntningar. Skam är också ett sätt att återställa ordning i samhället (Sjögren 1993:70–72). Skam är inget nytt tema för dagens etnologer eller folklorister. Etnologen Jonas Frykmans tidiga arbete *Horan i Bondesamhället* (1977) laborerar kring skam. Etnologen Ingeborg Svensson (2007) har studerat skam i relation till så kallade bögbegravningar.

Etnologen Maria Bäckman tangerar skam i sin undersökning om samlevnadsundervisningen i skolorna (2003) och i sin studie om hur personer med nedsatt syn känner skam över den egna otillräckligheten (2019). I Finland har skam undersökts bland annat i samband hemförlossningar under äldre tider (Helsti 2000), gällande fattigdom på landsbygden under 1930-talet (Virkkunen 2010) samt som ett tema i levnadshistoriskt berättande (Hynninen 2017). Listan kunde göras längre men vi stannar vid dessa nedslag.

DETTA NUMMER

Vi har till detta temablock i *Kultutrella Perspektiv* inte utgått från någon gemensam teoretisk bas. Flera av författarna i detta nummer har ändå hämtat inspira-

tion av Sara Ahmed och ser på känslor som relationella och performativa till sin karaktär. Den skam som undersöks kan också sägas vara av väldigt olika sort, med nedslag både i begreppet skam och personligt upplevd skam. Tematiskt kan det ändå sägas att författarna koncentrerar sig på genusrelaterad skam eller skam som är relaterad till klimat, miljö och stora samhällsproblem såsom överdimensionerad antibiotikaanvändning.

Sofia Wanström är doktorand i nordisk folkloristik och skriver i sin artikel om skam i berättelser om sexuella övergrepp i samband med den finlandssvenska #metoo-rörelsen #dammenbrister. Med utgångspunkt i över hundra vittnesmål av sexuella övergrepp som behandlar skam identifierar hon en dominant feministisk skamdiskurs. Hon reflekterar även över möjliga negativa konsekvenser en dominant skamdiskurs kan medföra. Även om den feministiska idén är att flytta skammen från offren till förövaren, kan en dominant skamdiskurs tendera att individualisera upplevelser och ignorera maktperspektivet. Skam riskerar att bli väsentligt för offrens trovärdighet och för vad som tillåts kallas våldtäkt.

I artikeln skriven av *Lina Metsämäki*, doktorand i nordisk folkloristik, behandlas skam i kvinnors berättelser om oavsiktliga graviditeter. Baserat på fyra intervjuer med kvinnor som erfarit en oavsiktlig graviditet identifierar hon med hjälp av skammen i berättelserna två normativa skript som informanterna upplever att de bryter mot. Det ena handlar om när man ska skaffa barn i relation till normer kring tvåsamhet, ålder och ekonomisk stabilitet. Det andra berör normer kring hur en respektabel kvinna ska vara där föreställningar kring kvinnlighet och klass i förhållande till skam aktualiseras.

Jakob Löfgren är FD i nordisk folkloristik och skriver om pojkskap och skolframgång. Artikeln är ett resultat av hans forskningsprojekt "Boys will be boys" och baserar sig på en frågelista med samma namn som utformades av Svenska litteratursällskapet i Finland. I artikeln presenteras pojkskap och skolframgång som relateras till positionerad underlägsenhet och överlägsenhet i samband med en föreställd skam. En pojke som underpresterar i skolan skäms inte för det trots att han förväntas göra det.

Catarina Harjunen, doktor i nordisk folkloristik lyfter i sin artikel upp skam i relation till människans möte med erotiska väsen. Materialet som hon analyserar är äldre folksägnen om naturväsen som ingår i hennes doktorsavhandling om queera perspektiv på dessa möten. I sin analys visar hon hur dessa naturväsen beter sig "fel". Det kvinnliga väsendet har övernaturlig styrka och är underskön. Även den son hon fick tillsammans med en man är övernaturligt stark. Samtidigt som de är skamlösa i sitt möte med människan önskar de passera som människor och önskar bland annat bli kristnade.

Det skapas nya ord – emotionologier – relaterade till skam (se Stearns & Stearns 1985). Idag talar vi om flygskam, klimatskam och fattigskam. Du kan tala om att du skäms för att åka till södern på semester. Skammen tyder ändå på att du är medveten om normbrottet; du borde inte åka på flygresan med tanke på det koldioxidutsläpp flygresan innebär. Samtidigt som det talas mycket om att det är fult att flyga, och tågsestrar erbjuds som alternativ, flyger människor trots allt (jfr Wolin 2020).

Halloumiskam och bondeskam, är nya "skamord" och som belyses i detta nummer. I sin artikel visar *Kristofer Hansson*, FD i et-

nologi, komplexiteten i fenomenet Halloumiskam. Han relaterar Halloumiskam dels som en kritik mot användningen av antibiotika inom djurindustrin, men också till nya och komplexa förhållningssätt i de så kallade postantibiotiska samhället. Han tolkar skambeläggningen som ett kulturellt uttryck för den enskilda individens valfrihet som konsument.

Andreas Backa, doktorand i nordisk folkloristik, diskuterar i sin artikel hur bönderna förväntas skämmas för miljöutsläpp, bruk av växtskyddsmedel i samband med jordbruk samt för brister i djurskydd – något som kallas bondeskam. Backa diskuterar bondeskam och i viss utsträckning köttskam i samtida mediematerial och argumenterar för en skamstrategi vars syfte är att visa vad som är ett eftersträvänsvärt beteende. Han laborerar med begreppen kronisk skam och akut skam.

Sammanfattningsvis vill vi med artiklarna i detta temablock visa på hur man kan ta sig an ett tema som skam ur olika kulturella perspektiv. Att två huvudsakliga teman, genus och miljöfrågor, utkristalliserade sig ska inte förstås som att dessa är de enda fält som innehåller skam, men kan kanske ses som ett tecken på att undersökningar av flera föränderliga samhällsfenomen kan gynnas av att fokusera på emotioner, såsom skam. Via skammen kan man se på kulturella processer och samhällen i förändring.

REFERENSER

- Aaltola, Elisa, 2019. *Häpeä ja rakkaus. Ihmiseläinluonto*. Helsinki: Into.
- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University press.
- Alvtegen, Karin, 2005. *Skam*. Stockholm: Natur och kultur.
- Bartky, Sandra Lee, 1990. *Femininity and Domi-*

- nation: *Studies in the Phenomenology of Oppression*. London & New York: Routledge.
- Brännström Öhman, Anneli; Jönsson, Maria & Svensson, Ingeborg, 2011. "Inledning", i *Att känna sig fram: känslor i humanistisk genusforskning*, 7–20.
- Bäckman, Maria, 2003. *Kön och känsla: Samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*. Göteborg & Stockholm: Makadam.
- Dolezal, Luna, 2017. "Shame, Vulnerability and Belonging: Reconsidering Sartre's Account of Shame", i *Human Studies* 40:3, 421–438.
- Frykman, Jonas 1977. *Horan i bondesambället*. Malmö: Liber.
- Fisher, Clara, 2018. "Gender and the politics of shame: A twenty-first century feminist theory of shame", i *Hypatia* 33:3, 371–383.
- Helsti, Hilikka, 2000. *Kotisyhmytysten aikaan: Etnologinen tutkimus äitiydestä ja äitiysvalituksen konflikteista*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Holmberg, Maria, 2018. "Vad har tanten på armen?": kropp, hälsa och sjukdom i berättelser om diabetes typ 1, i *Under ytan/Budkavlen*. Åbo: Åbo Akademi, 195–212.
- Hynninen, Anna, 2017. *Minä, Lotta, vaimo, äiti: Kerronnan variaatio ja toimijuus aktiivikertojan muistelukerronnassa*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Johannisson, Karin, 1995. *Den mörka kontinenten: Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm: Norstedts.
- Jönsson, Lars-Erik, 2010. *Berättelser från insidan: En essä om personliga erfarenheter i psykiatrins historia*. Stockholm: Carlsson.
- Kainulainen, Siru & Parente-Čapková, Viola, 2011. "Häpeän latautunut toiminta. Esipuhe", i *Häpeä väbän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*, red. Siru Kainulainen & Viola Parente-Čapková. Åbo: Åbo Universitet, 6–21.
- Koivunen, Anu, 2010. "An affective turn? Reimagining the subject of feminist theory", i *Working With Affect in Feminist Readings: Disturbing Differences*, red. Marianne Liljeström & Susanna Paasonen. London & New York: Routledge, 8–28.
- Kronqvist, Camilla, 2007. "Känslornas betydelse för vår förståelse av oss själva och världen", i *Känslornas koreografi: Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*, red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Hedemora: Gidlund, 31–44.
- Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*, 2007, red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Hedemora: Gidlund.
- Ljunggren, Jens, 2017. "Inledning. Känslor, tid och förändring", i *Känslornas revolution. Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet*. Stockholm: Apell, 9–27.
- Nilsson, Fredrik, 2011. *I ett bolster av fett: en kulturhistoria om övervikt, manlighet och klass*. Lund: Sekel.
- Oinas, Elina, 2011. "Häpeä, arki ja ruumiillisuus", i *Häpeä väbän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*, red. Siru Kainulainen & Viola Parente-Čapková, Åbo: Åbo Universitet, 151–180.
- Probyn, Elspeth, 2005. *Blush – Faces of Shame*. Minneapolis: University of Minnesota press.
- Reyes de los, Paulina & Mulinari, Diana, 2005. *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o) jämlikhetens landskap*. Malmö: Liber.
- Sartre, Jean-Paul, 2003. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. London: Routledge.
- Sedgwick, Eve Kosofsky, 2003. "Queer performativity, Henry James's 'Art of the novel'", i *Touching Feelings*. Durham: Duke University Press.
- Sensitive objects: Affect and Material Culture*, 2016, ed. by Jonas Frykman & Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic press.
- Shouse, Eric, 2005. "Feeling, emotion, affect" i *M/C Journal* 8/6 2005.
- Sjögren, Annick, 1993. *Här går gränsen: Om integritet och kulturella mönster i Sverige och Medelhavsområdet*. Malmö: Arena.
- Schmitz, Sigrid & Ahmed Sara, 2014. "Affect/emotion: Orientation matters: A conversation between Sigrid Schmitz and Sara Ahmed", i *Freiburger Zeitschrift für GeschlechterStudien* 20/2, 97–108.
- Svensson, Ingeborg, 2007. *Liket i garderoben: En studie av sexualitet, livsstil och begravning*. Stockholm: Normal.
- Stearns, Peter & Stearns, Carol, 1985. "Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards", i *The American Historical Review*, 90(4), 831–836.
- Shefer, Tamara & Munt, Sally R, 2019. "A feminist politics of shame: Shame and its contested possibilities", i *Feminism & Psychology* 29:2, 145–156.
- Taylor, Gabriele, 1985. *Pride, Shame and Guilt: Emotions of Self-assessment*. Oxford: Clarendon press.
- Wennström, Katarina, 2017. *Flickan och skammen*. Stockholm: Bonnier pocket.

- Wetherell, Margaret, 2012. *Affect and Emotion. A New Social Science Understanding*. Thousand Oaks: Sage.
- Wetherell, Margaret, 2015. "Trends in the turn to affect: A social psychological critique", i *Body & Society* 21:2, 139–166.
- Virkkunen, Gia, 2010. "Köyhyydestä ei puhuttu, sitä vaan elettiin": köyhyyden kokemus ja selviytyminen 1930-luvun pulan oloissa Suomen maaseudulla. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Wollin, Elisabeth, 2020. "Flygskam, klass och ändrade resvanor", i *Kulturella Perspektiv* 2020/1–2, 46–51.

SUMMARY

Cultural perspectives on shame: an introduction
(Kulturella perspektiv på skam: en inledning)

Shame is an emotion that we encounter in many everyday situations in the western world. In this introduction, we, the editors of this issue, intend to provide some guidance to a field that is complex and rich with many different perspectives. Shame can be seen as an affect, emotion or feel-

ing depending on the perspective. Characteristic of shame as an emotion is that it is a social and culturally specific emotion in the way that it is experienced as a negative self-assessment that is based on how a person think she is being viewed by real or imaginary others. It is linked to power and cultural norms. In this number two central themes linked to shame emerged; gender and environmental issues. This is not because these are the only areas where studies of shame from a cultural perspective may be productive but can be seen as an indication that cultural processes and changing norms in society may benefit from an analysis of shame.

Keywords: shame, emotion, affect

Lena Marander-Eklund is professor of Nordic folkloristics at Åbo Akademi University. Her interest of research is within narratives studies, for example experience of the weather and life as a housewife in the 1950s.

Lina Metsämäki is a doctoral student at Åbo Akademi University in Finland. In her doctoral thesis she writes about family and gender norms in personal narratives about unintended pregnancy.